

Elżbieta Przesmycka

prof. dr hab. inż. arch.

Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego, Wydział Architektury i Sztuk Pięknych

ORCID: 0000-0003-4190-9811

Miasteczko polskie w XXI wieku. Wybrane problemy

Polish town in the 21st century. Selected issues

Streszczenie

Typ małego miasta polskiego opisywany był w literaturze już na początku XX wieku. Zwracano uwagę na potrzebę ochrony i kształtowania kulturowego dziedzictwa architektonicznego miasteczek. Struktura przestrzenna najmniejszych miast ulegała wielokrotnie dewastacji i degradacji, spowodowanej wieloma zmianami naturalnymi i wydarzeniami historycznymi. W drugiej połowie XX wieku proces przekształceń małych miast w Polsce nabrał nowego tempa, a zdecydowanie przyspieszył zwłaszcza po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej. Większość z nich zachowała swoje historyczne układy urbanistyczne; jednocześnie następuje ubytek starej tradycyjnej zabudowy, uzupełnianej nowymi formami, kształtującymi nowy krajobraz.

Słowa kluczowe: małe miasta, przeobrażenia architektoniczne-przestrzenne, Polska

Abstract

The type of small Polish town was described in literature as early as the beginning of the 20th century. The need to protect and shape the cultural architectural heritage of small towns is often emphasized. Spatial structure of the smallest towns was repeatedly devastated and degraded due to many natural changes and historical events. In the second half of the 20th century the transformation process of small towns in Poland occurred at an accelerated pace. Spatial and architectural changes also affected towns after Poland's access to the European Union. Most of them have preserved their historic urban layouts, but at the same time the old traditional buildings are being lost and supplemented with new forms shaping their new landscape.

Key words: small towns, spatial and architectural transformations, Poland

Wprowadzenie

Małe miasta w Polsce przeżywają obecnie głęboki kryzys społeczny: pustoszeją, młodzi ludzie wyjeżdżają do pracy w dużych ośrodkach miejskich bądź za granicę. Władze tych miast szukają sposobów na przywrócenie miasteczek do życia. Dostępność funduszy UE daje wiele możliwości finansowania rozmaitych projektów mających na celu poprawę życia mieszkańców, w tym procesów rewitalizacyjnych.

Na początku XXI wieku, po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej, otworzyły się nowe możliwości pozyskiwania środków finansowych na poprawę wizerunku miast polskich, w tym tych najmniejszych. Rozpoczęły się różnego rodzaju działania mające na celu poprawę jakości życia mieszkańców. Zmiany przestrzenne i architektoniczne w równie dramatycznym stopniu co w latach powojennych objęły miasteczka. Wiele z nich odmieniło obraz przestrzeni publicznych oraz wpłynęło na jakość kulturową dziedzictwa architektonicznego, nie zawsze przy świadomym udziale społeczności lokalnych.

Cele i zakres badań

Przedmiotem badań są wybrane małe miasta, które w trakcie swojej historii czasem traciły prawa miejskie, ale zachowały cechy typowe dla małych miast. Celem podjętych badań jest określenie zakresu zmian zachodzących w ostatnich 20 latach w obrazie miasteczek. Autorka za główny cel badań wybrała przedstawienie niektórych aspektów współczesnych działań zmierzających do poprawy wizerunku małych miast. Efekty tzw. projektów rewitalizacyjnych są różne. Na wybranych przykładach przedstawiono wiodące tendencje w aranżacji zarówno przestrzeni publicznych, jak i otaczającej je zabudowy, mające w swoim założeniu przyczynić się do odnalezienia piękna tych najmniejszych historycznych układów urbanistycznych.

Autorka od wielu lat bada stan zachowania dziedzictwa architektoniczno-urbanistycznego miast. Prowadzi analizy przeobrażeń przestrzennych i krajobrazowych zachodzących na przełomie XX i XXI wieku oraz poszanowania wartości kulturowych, w tym utrzymania tradycji historycznej w kontekście działań na rzecz poprawy estetyki i krajobrazu miejskiego. Podnoszenie wartości estetycznych małych miast może mieć odzwierciedlenie w poziomie życia mieszkańców. Wpływa także na odbiór zachowanych walorów historycznych, w tym architektonicznych, urbanistycznych i krajobrazowych. Kształtowanie współczesnego wizerunku miasteczka może mieć bezpośrednie znaczenie dla związku mieszkańców z ich miejscem zamieszkania. Właściwe działania przestrzenne mogą przyczynić się do zwiększenia potencjału kulturowego i krajobrazowego. Świadome kształtowanie całości tkanki urbanistycznej małych układów urbanistycznych przy czynnym udziale lokalnej społeczności może być warunkiem koniecznym, decydującym o ich rozwoju i dążności do osiągnięcia tzw. współczesnego piękna polskiego miasteczka.

Stan badań

Pojęcie piękna w kontekście polskiego miasteczka zmieniało się na przestrzeni wieków. Pierwsze opracowania sięgają początku XX wieku¹. Głównym ośrodkiem był Kraków i tamtejsze Grono Konserwatorów Galicji Zachodniej, wskazujące na potrzebę ochrony i kształtowania kulturowego dziedzictwa architektonicznego w skali miasta. W 1915 roku zorganizowano w Krakowie Wystawę Architektury Polskiej. W tym samym czasie powstało wiele opracowań przygotowanych przez architektów: Romana Felińskiego², Józefa Gałęzowskiego³, Ignacego Drexlera⁴ i Zdzisława Dębickiego⁵. Wydana tuż po I wojnie światowej we Lwowie praca inż. Artura Kühnela *Zasady budowy miast małych i miasteczek*⁶ przedstawiała sposoby kształtowania elementów przestrzennych, takich jak: domy, ulice, drogi, place, ogrody, ponieważ problem uporządkowania przestrzeni miast był wówczas niezwykle aktualny, szczególnie na ziemiach w zaborach austriackim i rosyjskim. Najważniejsze było bezpieczeństwo publiczne, względy sanitarne i estetyczne. Miasteczko jako takie rozpatrywane było początkowo w odniesieniu do poszczególnych zabytków, z uwzględnieniem kryteriów stylistycznych i zaliczaniem obiektów do konkretnej epoki.

W latach 30. XX wieku zagadnieniami małego miasta pod kątem badań z zakresu geografii osadnictwa miejskiego zajmował się m.in. Wiktor Ormicki⁷, analizami osiedli miejskich pod względem materiałów budowlanych – Władysław Deszczka i Stanisław Gorzuchowski⁸. Ministerstwo Robót Publicznych wydawało materiały architektoniczne, polecane do stosowania w projektach budowli użyteczności publicznej dla wsi i miasteczka.

Po wojnie problem urbanistyki małych ośrodków miejskich podejmowali Tadeusz Tołwiński⁹ i Kazimierz Wejchert¹⁰, wówczas też wyodrębniono typ polskiego miasteczka rolniczego. W latach 50. i 60. XX wieku problem małych miast był zauważany głównie przez środowisko urbanistów, np. Hannę Adamczewską¹¹ i Ignacego Tłoczka¹². Ukazało się wiele publikacji, głównie na łamach miesięcznika „Miasto”¹³. W latach 60. szukano właściwych metod tworzenia planów ogólnych zagospodarowania

¹ S. Tomkowicz, *Piękność miast i jej ochrona*, Kraków 1909 oraz publikacja: *idem*, *Szpeccenie kraju*, Kraków 1909.

² R. Feliński, *Budowa miast, z ilustracjami i planami miast*, Lwów 1916; *idem*, *Miasta, wsie i uzdrowiska w osiedleńczej organizacji kraju*, Warszawa 1935.

³ J. Gałęzowski, *Odbudowa polskiego miasteczka. Projekty domów*, Kraków 1916.

⁴ I. Drexler, *Odbudowa wsi i miast na ziemi naszej*, Lwów 1916.

⁵ Z. Dębicki, *Miasteczko*, Warszawa 1917.

⁶ A. Kühnel, *Zasady budowy miast małych i miasteczek*, Lwów 1918.

⁷ W. Ormicki, *Rozwój polskiej myśli geograficzno-gospodarczej 1866–1929*, Warszawa 1932.

⁸ W. Deszczka, *Rozmieszczenie domów oraz wielkość i rozmieszczenie osiedli w Polsce*, „Kwartalnik Statystyczny” 1931, nr 8, s. 879–900; St. Gorzuchowski, *Osiedla miejskie w Polsce i ich materiał budowlany w zależności od czynników przyrody*, Warszawa 1936.

⁹ T. Tołwiński, *Urbanistyka*, t. I i II, Warszawa 1948, *idem*, *Urbanistyka*, t. III, Warszawa 1963.

¹⁰ K. Wejchert, *Miasteczka polskie jako zagadnienie urbanistyczne*, Warszawa 1947.

¹¹ H. Adamczewska, *Cechy narodowe polskiego miasteczka*, „Architektura” 1950, z. 3–4, s. 97–98.

¹² I. Tłoczek, *Miasteczko w Polsce*, „Architektura” 1959, nr 3–4, s. 71–72.

¹³ „Miasto” 1956, nr 4, 8, 12.

przestrzennego dla małych miast, ponieważ na 849 istniejących miast aż 629 liczyło mniej niż 10 tys. mieszkańców. Należy również wymienić opracowania dotyczące wielokulturowości i żyjących w nich narodowości w pracach Władysława Ćwika¹⁴, Janiny Morgenstern¹⁵ i Tomasza Opasa¹⁶. W latach 80. i 90. XX wieku badania wielu autorów, np. Hanny Adamczewskiej-Wejchert i Kazimierza Wejcherta¹⁷, Macieja Ciburowskiego¹⁸ czy Sławomira Gzella¹⁹, poświęcone były urbanistyce i przeobrażeniom przestrzennym miast. Od początku XXI wieku wielu badaczy skupia się nad formami zabudowy miasteczek, mającymi znaczenie dla określenia ich tożsamości kulturowej, oraz zmianami wynikającymi z przekształceń ustrojowych kraju. Powstało dotychczas wiele opracowań dotyczących miast z punktu widzenia geografii, urbanistyki, ale nie ma wielu poświęconych ich zabudowie i jej specyficznym formom wykształconym na przestrzeni wieków, co jest szczególnie istotne dla terenów pogranicza kultur²⁰. Elżbieta Przesmycka w 2001 roku efekty swoich badań zawarła w monografii opisującej stan zachowania zabudowy miast terenów obecnej południowo-wschodniej Polski do początku XXI w.²¹ Obecne zainteresowania badaczy miasteczek skupiają się na procesach przeobrażeń zachodzących współcześnie. W zakresie osadnictwa jednym z problemów badawczych jest zagadnienie miast zdegradowanych i restytuowanych²². Wielu badaczy architektury zauważa problem współczesnego miasteczka, „w którym współczesna i powiedzmy niezbędna architektura jest daleka nie tylko od idei swojskości, ale wręcz

¹⁴ W. Ćwik, *Ludność żydowska w miastach królewskich Lubelszczyzny w II połowie w. XVIII*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1966, nr 59; idem, *Miasta rządowe małopolskiej części Królestwa Polskiego 1815–1866 (stan gospodarczo-społeczny)*, „Rocznik Lubelski” 1967, t. 10, s. 229–247.

¹⁵ J. Morgenstern, *Udział Żydów w życiu gospodarczym Kraśnika i włości kraśnickich do połowy XVII w.*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1960, nr 36, s. 3–40.

¹⁶ T. Opas, *Sytuacja ludności żydowskiej w miastach szlacheckich w województwie lubelskim w XVIII wieku*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1968, nr 6–7, s. 12–40.

¹⁷ H. Adamczewska-Wejchert, K. Wejchert, *Małe miasta, Problemy urbanistyczne stale aktualne*, Warszawa 1986.

¹⁸ M. Ciburowski, *Rewaloryzacja małego miasta. Rozbierać czy remontować*, „Miasto” 1989, nr 11, s. 20–23.

¹⁹ S. Gzell, *Fenomen małomiejskości*, Warszawa 1987; idem, *Determinanty rozwoju miast polskich – na przełomie wieków*, „Biuletyn KPZK PAN” 1996, z. 175, s. 51–64.

²⁰ A. Trzeciński, *Śladami zabytków kultury żydowskiej na Lubelszczyźnie*, Lublin 1995; T. Tołwiński, *Urbanistyka*, t. I i II, *op. cit.*

²¹ Autorka od wielu lat prowadzi badania architektury i urbanistyki miasteczek oraz ich postępujących przeobrażeń. Wyniki badań zamieściła m.in. w: E. Przesmycka, *Przeobrażenia zabudowy i krajobrazu miasteczek Lubelszczyzny*, Lublin 2001; eadem, *Rynki małych miast Lubelszczyzny*, Wrocław 2013; eadem, *Współczesne problemy planowania krajobrazu miast*, [w:] *Planowanie krajobrazu. Wybrane zagadnienia*, red. eadem, Lublin 2013, s. 127–137; eadem, *Przeobrażenia przestrzenne i architektoniczne zdegradowanych i restytuowanych miast Lubelszczyzny*, [w:] *Degraded and Restituted Towns in Poland: Origins, Development, Problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy*, eds. R. Krzysztofik, M. Dymitrow, Gothenburg 2015, s. 209–210 / 211–247; eadem, *Spatial and Architectural Transformations of Small Towns in Poland in 1988–2018*, [w:] 10. *Architektura v perspektivě 2018 / Architecture in perspective: sborník příspěvků z mezinárodní konference*, eds. M. Peřínková, S. Jüttnerová, L. Videcká, Ostrava, s. 66–69; E. Przesmycka, E. Pol, *Wooden Architecture in Small Town Planning in Lublin Region – State of Preservation*, „Teky Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych / Teka Commission of Architecture, Urban Planning and Landscape Studies” 2014, t. 10/1, s. 33–40.

²² Zob.: *Degraded and Restituted towns in Poland...*, *op. cit.*

zaprzeczeniem »prawa do dobrej kontynuacji«²³. Na znaczenie wartości krajobrazowych i piękna w procesach współczesnych rewitalizacji zwraca uwagę wielu autorów, m.in. Tadeusz Kachniarz²⁴, Wojciech Kalinowski²⁵, Wojciech Kosiński²⁶ (w tym z Miłoszem Zielińskim²⁷) i Mirek Dymitrow²⁸. Brzydota małego miasta w Polsce jest zauważalnym i często podejmowanym tematem przez prasę lokalną i media społecznościowe.

Małe miasto w Polsce w pierwszym dwudziestoleciu XXI wieku

Ostatnie lata są okresem zmian będących efektem zaistnienia nowych warunków ekonomicznych i większej świadomości obywateli o znaczeniu jakości otoczenia. Jednak przy braku dobrych wzorców skutek wielu działań przestrzennych daje efekty przypadkowej działalności. Powszechne procesy termomodernizacji budynków, przy stosowaniu niewielu typów materiałów budowlanych; gospodarczych sposobach realizacji, spowodowały zmianę krajobrazu architektonicznego całych obszarów małych miast.

W niewielkich ośrodkach miejskich ubieganie się o fundusze na rewitalizację przestrzeni publicznej w ramach różnych projektów UE stało się głównym źródłem pozyskiwania pieniędzy. Analizując układy przestrzenne i architekturę większości małych miast, można zauważyć działania, które zmieniają ich wizerunek, najczęściej stosując bez zastanowienia współczesne wzory, materiały i technologie budowlane. Większość miast unowocześnia budynki użyteczności publicznej, urzędy, przeprowadza renowacje mające na celu modernizację. Zgodnie z tendencjami europejskimi stosuje się rozwiązania pozwalające na oszczędność energii. Najczęściej jest to docieplanie budynków dzięki pokryciu elewacji oraz stosowanie ogniw fotowoltaicznych. Przy tej okazji zmieniane są tradycyjne pokrycia dachowe na współczesne oraz wprowadzane są nowe elementy zdobnicze elewacji. Pojawiają się lokalne mody związane z kolorystyką, zdobnictwem, nowymi materiałami i technologiami renowacji, co często prowadzi do nadmiernego unowocześnienia historycznej tkanki. W historycznej zabudowie pojawiają się agresywne w formie obiekty, często rywalizujące z historycznymi dominantami krajobrazowymi. W efekcie tych działań wiele polskich małych miast straciło w ostatnich dwudziestu latach swoją tożsamość kulturową na rzecz pseudonowoczesności. To, co miało poprawić wygląd miasteczka, w wielu przypadkach przyczyniło się do jego degradacji estetycznej i krajobrazowej.

²³ A. Kadłuczka, *Wieś i miasteczko polskie w Niepodległej i po 100 latach*, „Wiadomości Konserwatorskie. Journal of Heritage Conservation” 2018, nr 56, s. 88–97.

²⁴ T. Kachniarz, *Małe miasta*, „Człowiek i Środowisko” 1987, t. 11, z. 3, s. 281–315; *idem*, *Zagospodarowanie przestrzenne małych miast*, Warszawa 1993.

²⁵ W. Kalinowski, *Rozwój miast*, [w:] *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce. Odbudowa i konserwacja. Miasta historyczne*, red. *idem*, Warszawa 1986, s. 16–47.

²⁶ W. Kosiński, *Miasto i piękno miasta*, Kraków 2011.

²⁷ W. Kosiński, M. Zieliński, *Urbanistyka krajobrazu i krajobraz urbanistyczny. Teoria, praktyka, edukacja*, „przestrzeń i FORMa” 2016, nr 25, s. 7–52.

²⁸ M. Dymitrow, *Degraded Towns in Poland as Cultural Heritage*, „International Journal of Heritage Studies” 2013, No. 19 (7), s. 613–631.

Współczesne rynki miasteczek

Tradycyjna handlowa funkcja rynku w małym mieście zaczęła zanikać w niektórych miejscowościach już w okresie międzywojennym. Wówczas w ramach akcji sanitarnych porządkowano handel, często przenosząc go poza główny plac, brukowano ulice i place (najczęściej przy zastosowaniu miejscowych materiałów budowlanych, kamieni narzutowych lub nawierzchni klinkierowych). Na wielu rynkach urządzano zieleńce poświęcone postaciom historycznym, zasłużonym dla miejscowości lub poległym w obronie ojczyzny. W okresie powojennym ze względów ideologicznych w centralnej części miejscowości umieszczano pomniki żołnierzy radzieckich. Dzisiaj przestrzenie publiczne placów rynkowych nie odpowiadają współczesnym wymaganiom użytkowym. W zależności od funkcji, jakie mieszczą się w obrębie zabudowy przyrynkowej, rosnącym problemem są kwestie związane z transportem i parkowaniem.

Tworzenie nowych przestrzeni postojowych staje się także często pretekstem do wycinania drzew zasadzonych jeszcze przed I wojną światową (gdy zmieniała się funkcja rynku z handlowej na reprezentacyjną, zaś handel, zwłaszcza ten uciążliwy, przenoszono na obrzeża miast). Niektórzy decydenci i władze konserwatorskie są za usuwaniem drzewostanu, odwołując się do dawnej funkcji handlowej rynków, zapominając przy tym, że dziś funkcja rynku bywa inna, zbliżona do „wypoczynkowo-towarzyskiej”. Problem ten był szczególnie widoczny w pierwszych latach po wejściu do UE i związany był z płynącymi środkami na prace budowlane. Wiele rynków zostało pozbawionych drzewostanu, zastąpionego ozdobnymi formami zieleni niskiej i średniej. Brak akceptacji dla tradycyjnych gatunków drzew (np. lip, kasztanowców czy jesionów), rodzimych krzewów i roślin spowodował zmianę wyglądu wielu rynków. Do nielicznych miast, gdzie uszanowano w procesach rewitalizacji rynku większość drzewostanu, należy Pińczów, w którym na bazie istniejącej zieleni utworzono park miejski, czy Biłgoraj z dobrze zaaranżowanym parkiem Solidarności (Il. 1).

a

b

Il. 1. a) Biłgoraj, park Solidarności, 2018 r., fot.: autorka; b) Pińczów, park miejski, 2020 r., fot.: autorka

W wielu miasteczkach po ostatnio przeprowadzanych projektach rewitalizacji pozostały „chwilowo” nieliczne elementy drzewostanu, o przesadnie okrojonej koronie, szczelnie otoczone nawierzchniami betonowymi (np. w Kurowie, Parczewie czy Kocku, il. 2).

a

b

c

d

Il. 2. Rynki po tzw. rewitalizacji; a, b, Kock, c) Szczepieszyn, d) Opatów, 2019 r., fot.: autorka

Elementy małej architektury

Zapotrzebowanie na miejsca spotkań mieszkańców owocuje wieloma realizacjami nowych jakościowo przestrzeni. Rynki zaczynają nabierać nowego wyrazu. Dominującym elementem przestrzeni rynkowych jest ich nawierzchnia. Najczęściej projektowana przez inżynierów, a nie architektów, daje efekt różnorodny w wyrazie i jednocześnie zbieżny z realizacją marzeń miejscowych decydentów o tym, jak winien wyglądać najważniejszy plac w mieście. Niestety rzadko korzysta się z dobrych wzorców zagospodarowania rynków, a wysiłki koncepcyjne projektantów często ogranicza się ze

a

b

c

d

e

f

Il. 3. Współczesne rozwiązania nawierzchni rynkowych; a) Modliborzyce, b) Kurów, c) Kock, d) Krasnobród, e) Nowy Korczyn, f) Raków, 2020 r., fot.: autorka

względu na koszty realizacji. Nawierzchnie zastępowane są nowoczesnymi materiałami, które – ze względu na dostępność na rynku rozmaitych kształtów, kolorów i wielkości – „prowokują” do stosowania różnorodnych układów i wykończenia. Ostatnio powierzchnia płyt rynkowych coraz częściej zaczyna być wykładana, na wzór dużych miast, szlachetną kostką lub płytami granitowymi (np. w Rakowie). Wzorami stają się w wielu przypadkach nowe place dużych miast i brane są pod uwagę przede wszystkim potrzeby w zakresie unowocześniania sieci drogowej (parkingi, ronda komunikacyjne, obwodnice itp.). Efektem tych działań jest niekontrolowana fuzja inwencji w układach posadzek placów, ulic i chodników.

Tęsknota za elementem swojskim, identyfikującym przestrzeń rynku, przejawia się w realizacjach obiektów małej architektury i pomników. W wielu miastach na głównych placach powstają nowe pomniki, najczęściej papieża Jana Pawła II, zegary słoneczne, odbudowywane są studnie, powstają pawilony, tablice informacyjne, nowe przystanki autobusowe itp. Najbardziej pożądanym i prestiżowym elementem wyposażenia placu rynkowego są fontanny (w Urzędowie i Suchowoli są nawet po dwie). W Józefowie Rostoczańskim centrum fontanny zdobią rzeźby zwierząt leśnych.

Są to najczęściej indywidualnie zaprojektowane elementy wzorowane często na herbach miast, co nie zawsze poprawia jakość krajobrazu miasta. Elementy wyposażenia skwerów, w tym ławki, dobierane są najczęściej z typowych katalogów na podstawie wytycznych dostarczonych wykonawcy wybranemu w drodze przetargu, którego podstawowym kryterium wyboru jest oferowana cena.

Popularną metodą upamiętnienia dawnej świetności placów rynkowych jest podkreślenie istnienia w ich obrębie relikwów ratusza. Aż do czasów I wojny światowej rynek pełnił przede wszystkim funkcje handlowe. Na wielu planach miast Lubelszczyzny pochodzących z XVIII i XIX wieku widoczne są usytuowane centralnie na rynkach budynki pełniące funkcje handlowe oraz w nielicznych – ratusze. Przykładem może być realizacja odbudowy ratusza w miejscowościach, które czasem prawa miejskie utraciły. W 2013 roku w miejscowości Wojśławice ukończono budowę „ratusza” jako siedziby urzędu gminy. Budynek nie istniał od ponad 200 lat. Jedyne przesłanki do jego realizacji to ślady archeologiczne, zaś nowy budynek jest całkowicie nową kreacją architektoniczną²⁹. Wygląd rynku determinują także, a może przede wszystkim, działania własne mieszkańców w procesach unowocześniania swoich domów i ich najbliższego otoczenia, które tworzą istotne ramy rynków. W małych ośrodkach miejskich często obiekty zabytkowe sąsiadują z ubogą w formie zabudową mieszkalną. Lata 70. XX wieku cechowała duża samowola budowlana, co spowodowało największe zmiany krajobrazowe przez budowę nowych w formie domów mieszkalnych, niekontrolowanych w skali i lokalizacji.

²⁹ Rynek miasta Wojśławice dorównuje powierzchni Rynku Wielkiego w Zamościu, zaś długość pierzei wynosi ponad 100 metrów. Rynek miał kształt prawie kwadratowy, w centrum znajdował się ratusz. Otoczony był podcieniowymi domami o konstrukcji drewnianej. Miasto przechodziło kilkanaście poważnych pożarów, po których odbudowywano otoczenie rynku.

a

b

c

d

e

f

Il. 4. Elementy małej architektury, fontanna; a, b) Józefów, c) Osiek, d) Suchowola, e) Chmielnik, f) Toszek, 2019 r., fot.: autorka

a

b

Il. 5. Archiwalny plan Chełma i aranżacja płyty rynku z zaznaczeniem zarysu murów dawnego ratusza, 2014 r., fot.: autorka

Większość miast mających ambicję przywrócenia rynkom ich dawnego (lub wykreowanego) reprezentacyjnego wyglądu nie zwraca uwagi na sposób dostosowania estetyki przyrynkowej zabudowy mieszkalnej.

Nie przeszkadza to wprowadzaniu atrakcyjnych, nowych rozwiązań architektonicznych przy zastosowaniu nowych metod, ale wykorzystujących także tradycyjne materiały. W Polsce dopiero od kilku lat społeczność lokalna zaczyna mieć wpływ na niektóre działania lokalnych władz. Najczęściej jest to działanie młodych wykształconych mieszkańców, którzy potrafią zidentyfikować problemy i aktywnie włączają się do procesów partycypacyjnych. Na kilku przykładach przedstawiono działania poprawiające estetykę miasteczek, a nawet ideę budowy od podstaw wyimaginowanego miasteczka nawiązującego do historii kresowej Polski.

Osiek koło Sandomierza – to przykład całkowitej zmiany wyglądu rynku. Rynek w Osieku został zrewitalizowany z dużym rozmachem. Większość płyty rynkowej zagłębiono w formie widowni poniżej poziomu sąsiednich ulic. Powstały tu: multimedialna fontanna, zegar słoneczny w jej centrum, amfiteatr. Odnowiono gmach urzędu gminy, wprowadzono nowe liczne oświetlenie, małą architekturę i ozdobną zielen. Jedynymi elementami starego rynku w Osieku, które pozostały na swoim miejscu, są część drzewostanu, kapliczka oraz bocianie gniazdo³⁰, które z komina po dawnej restauracji zostało przeniesione na betonowy słup (realizacja 2010).

Pierchnica – jest przykładem typowego procesu rewitalizacji centrum miasteczka w Polsce. Pierwszy etap rewitalizacji realizowano w 2006 roku. Obejmował on wówczas wykonanie „stylowej” studni, nowej fontanny oraz nowego przystanku autobusowego. Po kilku latach przerwy jesienią 2009 roku wykonano tzw. elementy małej

³⁰ Niestety, wskutek organizacji wielu głośnych imprez masowych na płycie amfiteatru bociany opuściły swoje gniazdo.

architektury: murki, ławeczki, palisady wokół drzew oraz ozdobne słupki. Drugi (zasadniczy) etap rewitalizacji rynku zaczął się jesienią 2010 roku. Większość prac (ponad 60%) wykonano w 2011 roku. W trakcie realizacji inwestycji dokonano wiele poprawek, m.in. zmieniono kostkę szarą na kolorową, od nowa ustawiono palisadę wokół drzew, wprowadzono drewniane kwietniki (których projekt nie przewidywał). Rewitalizację zakończono w 2012 roku. Trzecia rewitalizacja rynku połączona była z przebudową głównej ulicy, a całość inwestycji kosztowała około 3 mln zł (60% środków pochodziło z dofinansowania w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego). Równoległe powiat kielecki realizował inwestycję polegającą na przebudowie drogi powiatowej biegnącej przez Pierzchnicę. Wartość tej inwestycji to około 2 mln zł (60% środków pochodziło również z Regionalnego Programu Operacyjnego). Od 2019 roku trwa kolejny proces rewitalizacji miasta, obejmujący remont rynku (wpisując się w program rewitalizacji 2016–2023).

a

b

c

d

Il. 6. Relikty zabudowy drewnianej miasteczek; a), b) Frampol, c) Pruchnik, d) Turobin, 2019 r., fot.: autorka

a

b

c

d

e

f

II. 7. Nowe przestrzenie sakralne i rynki; a) Modliborzyce, b) Tarnogród, c) Janów Lubelski, d) Zamość, e) Chodel, f) Daleszyce, 2019 r., fot.: autorka

Suchowola – kolejnym przykładem rewitalizacji jest realizacja Parku Miejskiego w Suchowoli (woj. podlaskie) im. ks. Jerzego Popiełuszki. Zaprojektowano tu: łuk z krzyżem papieskim (będący częścią historycznego ołtarza wybudowanego z okazji pobytu Jana Pawła II w Białymstoku podczas IV Pielgrzymki do Ojczyzny w 1991 roku), wzniesiono pomnik bł. ks. Jerzego Popiełuszki, głaz symbolizujący geograficzny środek Europy (*sic!*), kompleks podświetlanych granitowych fontann, kamienne tablice nagrobne przybliżające najważniejsze wydarzenia z historii miasta, a także ogłowiono i zredukowano istniejący drzewostan wokół kościoła. Skala, forma i materiały użyte w projekcie zaburzyły w sposób istotny historyczne wartości miejsca.

Modliborzyce – w ramach projektu współfinansowanego ze środków Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW) miasto utworzyło na terenie przylegającym do ostrego zakrętu drogi krajowej skwer Jana Pawła II, z kamienną rzeźbą przedstawiającą świętego na ławce. Obok stworzono ogrodzony plac zabaw dla dzieci, siłownię zewnętrzną, alejki z kostki betonowej, zamontowano typowe ławki oraz kosze na śmieci. Ponadto wyremontowano ulicę Kowalską i Błotną. Rewitalizacja skweru w Modliborzycach rozpoczęła się we wrześniu 2014 roku, kosztowała prawie 990 tys. złotych, z czego blisko 410 tys. to dofinansowanie z PROW-u³¹. Jest to skrajny przykład innowacyjnego nadużycia terminu „rewitalizacja”. W miejscu realizacji był niewielki pusty plac, trudno więc mówić o rewitalizacji.

Kurów – w wyniku rewitalizacji centrum skwer został podzielony w 2011 roku na dwie części – Stary Rynek i skwer Stanisława Rączki. Rewitalizacja rynku zakończyła się w lipcu 2012 roku. Wycięto większość zadrzewienia i wyeksponowano kolorowe nawierzchnie oraz dwa domy handlowe (z lat 80. i współczesny dyskont – Biedronkę). Rewitalizacji poddano również najbliższe otoczenie kościoła. Wyróżniona kontrastowa nawierzchnia z żółto-szarej kostki betonowej wprowadza dodatkowy chaos przestrzeni.

a

b

Il. 8. Markuszów, Rynek, 2014 r., fot.: autorka

³¹ *Modliborzyce. Skwer Jana Pawła II gotowy*, 15.04.2015, <http://ias24.eu/aktualnosci,modliborzyce-skwer-jana-pawla-ii-gotowy,12883.html> [dostęp: 10.04.2021].

Markuszów – realizacja nowej jakości przestrzeni rynku polegała na wycięciu większości drzewostanu, wprowadzeniu nowych żwirowych alejek spacerowych, parkingów, elementów małej architektury. W przestrzeni trawnika dodano nowoczesny akcent w postaci rzeźby współczesnej (roweru), która znajduje się w pobliżu historycznego, opuszczonego od wielu lat drewnianego ratusza. Jest to jedyny tego typu obiekt na Lubelszczyźnie, który nie jest konserwowany i wkrótce przestanie istnieć. Całość otoczenia zamyka droga krajowa oraz pawilon handlowy dyskontu Biedronka, mieszczący się w dawnym pawilonie handlowym z lat 70.

Biłgoraj – „miasteczko kresowe”; jest to unikalny przykład nowej retrokrecji urbanistyczno-architektonicznej zlokalizowanej nad rzeką na obrzeżu dzielnicy mieszkaniowej z lat 70. Założenie nawiązuje do miasteczka południowo-wschodniej Polski, w bardzo swobodny sposób interpretując tradycyjne wzorce architektoniczne, materiały i rozwiązania. Pośrodku rynku wzniesiono drewnianą synagogę (replika synagogi z Wołpy³²). Ten kulturowo-deweloperski projekt wykorzystuje różne elementy zabudowy miasteczkowej, sięgając do wielokulturowych wzorców³³. Można wyraźnie znaleźć także odniesienia do architektury Kazimierza nad Wisłą, zarówno drewnianej, jak i murowanej. Autorem projektu jest architekt Rudolf Buchalik.

a

b

Il. 9. Nowe „miasteczko kresowe” w Biłgoraju, 2020 r., fot.: autorka

Podsumowanie

W 2001 roku rezolucja Komisji Europejskiej zachęciła członków Unii do intensyfikacji działań mających na celu najlepsze poznanie i promocję architektury i koncepcji urbanistycznych oraz wyczulenie twórców i mieszkańców na kulturę architektoniczną,

³² Fundacja Biłgoraj XXI, *Czas obecny*, www.bilgoraj21.pl/czas-obecny [dostęp: 10.04.2021]; Wołpa – miejscowość do II wojny światowej w granicach Polski, obecnie na Białorusi. Drewniana bożnica, której kopię wzniesiono w Biłgoraju, uważana była za najpiękniejszą w Rzeczypospolitej.

³³ Kolejnym obiektem zbudowanym w najbliższej przyszłości będzie replika drewnianej cerkwi Zaśnięcia NMP z Rudki koło Przeworska z XVII wieku; za: Fundacja Biłgoraj XXI, *Dokąd zmierzamy*, www.bilgoraj21.pl/dokad-zmierzamy [dostęp: 10.04.2021].

urbanistyczną i krajobrazową. Harmonia związku społeczności z ich terytorium, która znajduje swój wyraz w kształtowaniu krajobrazu i architektury miast jest podstawowym wektorem tej strategii.

Rewitalizacja przestrzeni miejskiej pozwala stwierdzić, iż „kultura architektury” świadczy o dojrzałości estetycznej społeczeństwa, przez co zdecydowanie wpływa na wzrost ekonomiczny, poprawę warunków socjalnych i ekologiczne zrównoważenie przestrzeni. W Polsce polityka tego rodzaju mogłaby ułatwić konserwowanie istniejących obiektów w oparciu o tradycyjne, lokalne technologie.

Nieumiejętne stosowanie współczesnych materiałów budowlanych (takich jak blachodachówka, styropian, nowoczesna stolarka i kolorowe tynki) determinuje wygląd współczesnych miasteczek w Polsce. Jeśli jeszcze dodać do tego fantastyczne pomysły na realizację przestrzeni publicznych, nadmierne unowocześnienia historycznej tkanki, to można przypuszczać, że procesy rewitalizacji będą powtarzane co kilka lat, a ich efekty będą mierne. Już dziś można zauważyć, jak wiele polskich małych miast traci w ostatnich latach swoją tożsamość kulturową.

Wielkie możliwości, jakie daje Unia Europejska w pozyskiwaniu funduszy na poprawę wizerunku miast, w przypadku tych najmniejszych nie są właściwie wykorzystywane. Brak wzorcowych rozwiązań projektowych, obligowania do organizowania konkursów architektonicznych i urbanistycznych pozwala na niekontrolowane działania miejscowych władz, co skutkuje wprowadzeniem wątpliwych wzorców estetycznych i użytkowych. Ze smutkiem można stwierdzić, że o pięknie miasteczka polskiego można dziś zapomnieć, chociaż realizacja biłgorajskiego „miasteczka kresowego” wyraźnie daje do myślenia, że istnieje też tęsknota do miasteczek takich jak na przykład Kazimierz nad Wisłą.

a

b

Il. 10. Kazimierz Dolny, utrzymanie tradycyjnego krajobrazu małego miasta, 2018 r., fot.: autorka

Bibliografia

- Adamczewska H., *Cechy narodowe polskiego miasteczka*, „Architektura” 1950, z. 3–4, s. 96–103, 126.
- Adamczewska-Wejchert H., Wejchert K., *Małe miasta. Problemy urbanistyczne stale aktualne*, Warszawa 1986.
- Chmielewski Z., *Jeszcze o zagadnieniu aktywizacji małych miast*, „Miasto” 1956, R. 7, nr 8, s. 11–14.
- Ciborowski M., *Rewaloryzacja małego miasta. Rozbierać czy remontować*, „Miasto” 1989, nr 11, s. 20–23.
- Ćwik W., *Ludność żydowska w miastach królewskich Lubelszczyzny w II połowie w. XVIII*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1966, nr 59.
- Ćwik W., *Miasta rządowe małopolskiej części Królestwa Polskiego 1815–1866 (stan gospodarczo-społeczny)*, „Rocznik Lubelski” 1967, t. 10, s. 229–247.
- Degraded and Restituted Towns in Poland: Origins, Development, Problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy*, eds. R. Krzysztofik, M. Dymitrow, Gothenburg 2015.
- Deszczka K., *Rozmieszczenie domów oraz wielkość i rozmieszczenie osiedli w Polsce*, „Kwartalnik Statystyczny” 1931, nr 8, s. 879–900.
- Dębicki Z., *Miasteczko*, Warszawa 1917.
- Drexler I., *Odbudowa wsi i miast na ziemi naszej*, Lwów 1916.
- Dumała K., *Przemiany przestrzenne miast i rozwój osiedli przemysłowych w Królestwie Polskim w latach 1831–1869*, Wrocław–Warszawa 1973.
- Dziwoński K., *Rozwój problematyki badań geograficznych nad małymi miastami*, „Prace Geograficzne” 1957, nr 9, s. 19–36.
- Dymitrow M., *Degraded Towns in Poland as Cultural Heritage*, „International Journal of Heritage Studies” 2013, No. 19 (7), s. 613–631.
- Dymitrow M., *The Effigy of Urbanity or a Rural Parody? A Visual Approach to Small-Town Public Space*, „Journal of Cultural Geography” 2014, 31 (1), s. 1–31.
- Feliński R., *Budowa miast, z ilustracjami i planami miast*, Lwów 1916.
- Feliński R., *Miasta, wsie i uzdrowiska w osiedleńczej organizacji kraju*, Warszawa 1937.
- Fundacja Biłgoraj XXI, *Czas obecny*, www.bilgoraj21.pl/czas-obecny [dostęp: 10.04.2021].
- Fundacja Biłgoraj XXI, *Dokąd zmierzamy*, www.bilgoraj21.pl/dokad-zmierzamy [dostęp: 10.04.2021].
- Gałęzowski J., *Odbudowa polskiego miasteczka. Projekty domów*, Kraków 1916.
- Gorzuchowski St., *Osiedla miejskie w Polsce i ich materiał budowlany w zależności od czynników przyrody*, Warszawa 1936.
- Gzell S., *Determinanty rozwoju miast polskich – na przełomie wieków*, „Biuletyn KPZK PAN” 1996, z. 175, s. 51–64.
- Gzell S., *Fenomen małomiejskości*, Warszawa 1987.
- Kachniarz T., *Małe miasta*, „Człowiek i Środowisko” 1987, t. 11, z. 3, s. 281–315.
- Kachniarz T., *Zagospodarowanie przestrzenne małych miast*, Warszawa 1993.
- Kadłuczka A., *Wieś i miasteczko polskie w Niepodległej i po 100 latach*, „Wiadomości Konserwatorskie. Journal of Heritage Conservation” 2018, nr 56, s. 88–97.
- Kalinowski W., *Rozwój miast*, [w:] *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce. Odbudowa i konserwacja. Miasta Historyczne*, red. W. Kalinowski, Warszawa 1986, s. 16–47.
- Kosiński W., *Miasto i piękno miasta*, Kraków 2011.

- Kosiński W., Zieliński M., *Urbanistyka krajobrazu i krajobraz urbanistyczny. Teoria, praktyka, edukacja*, „przestrzeń i FORMA” 2016, nr 25, s. 7–52.
- Kühnel A., *Zasady budowy miast małych i miasteczek*, Lwów 1918.
- Modliborzyce: Skwer Jana Pawła II gotowy, 15.04.2015, <http://ias24.eu/aktualnosci,modliborzyce-skwer-jana-pawla-ii-gotowy,12883.html> [dostęp: 10.04.2021].
- Morgenstern J., *Udział Żydów w życiu gospodarczym Kraśnika i włości kraśnickich do połowy XVII w.*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1960, nr 36, s. 3–40.
- Opas T., *Sytuacja ludności żydowskiej w miastach szlacheckich w województwie lubelskim w XVIII wieku*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1968, nr 6–7, s. 12–40.
- Ormicki W., *Miasto jako przedmiot badań geografii*, „Wiadomości Geograficzne” 1968, nr 1–2, s. 31–33.
- Piniński L., *Piękno miast i zabytki przeszłości*, Warszawa 1912.
- Przesmycka E., *Przeobrażenia przestrzenne i architektoniczne zdegradowanych i restytuowanych miast Lubelszczyzny*, [w:] *Degraded and Restituted Towns in Poland: Origins, Development, Problem / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problem*, eds. R. Krzysztofik, M. Dymitrow, Gothenburg 2015, s. 209–210 / 211–247.
- Przesmycka E., *Przeobrażenia zabudowy i krajobrazu miasteczek Lubelszczyzny*, Lublin 2001.
- Przesmycka E., *Rynki małych miast Lubelszczyzny*, Wrocław 2013.
- Przesmycka E., *Spatial and Architectural Transformations of Small Towns in Poland in 1988–2018*, [w:] *10. Architektura v perspektivě 2018 / Architecture in perspective: sborník příspěvků z mezinárodní konference*, eds. M. Peřínková, S. Jüttnerová, L. Videcká, Ostrava 2018, s. 66–69.
- Przesmycka E., *Współczesne problemy planowania krajobrazu miast*, [w:] *Planowanie krajobrazu: wybrane zagadnienia*, red. E. Przesmycka, Lublin 2013, s. 127–137.
- Przesmycka E., Pol E., *Wooden Architecture in Small Town Planning in Lublin Region – State of Preservation*, „Tekna Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych / Tekna Commission of Architecture, Urban Planning and Landscape Studies” 2014, t. 10/1, s. 33–40.
- Tłoczek I., *Miasteczko w Polsce*, „Architektura” 1959, nr 3–4, s. 71–72.
- Tołwiński T., *Urbanistyka*, t. I i II, Warszawa 1948.
- Tołwiński T., *Urbanistyka*, t. III, Warszawa 1963.
- Tomkowicz S., *Piękność miast i jej ochrona*, Kraków 1909.
- Tomkowicz S., *Szpecenie kraju*, Kraków 1909.
- Trzciniński A., *Śladami zabytków kultury żydowskiej na Lubelszczyźnie*, Lublin 1995.
- Wejchert K., *Miasteczka polskie jako zagadnienie urbanistyczne*, Warszawa 1947.